

“Zonder koeienverhalen zal het niet gaan”

Over inspiratiebronnen in de literatuur bij de beeldvorming van het verleden

– A.A. van der Schans –

Transparant 10.2 (1999) 4-8

Zes jaar geleden gebeurde er tijdens een van mijn lessen iets, wat ik voorlopig als hét dieptepunt van mijn onderwijsloopbaan beschouw. In een uiteenzetting over het geestelijke klimaat van de 19e eeuw voor tweedejaarsstudenten, nodig voor de context voor het werk en de betekenis van Bilderdijk, gebruikte ik het begrip “de Verlichting”. Op dat moment zag ik een van de studenten naar de tl-balken aan het plafond in het klaslokaal kijken. In een moment van lichte ontsteltenis wist ik even niet wat ik doen moest. Ik herstelde me echter snel, en vervolgde, door aan de studenten te vragen, of ze de oorsprong, inhoud, betekenis en invloed van deze stroming konden uitleggen.

Na enkele gemeenplaatsen, als het rationalisme, de volkssouvereiniteit en het deïsme gehoord te hebben, proefde ik dat er bij de meeste studenten geen werkelijke voorstelling, een beeld over deze periode in de West-Europese cultuur opgeroepen werd. Van evocatie, het te voor schijn komen van een welhaast levend beeld, waarmee men als het ware een directe relatie heeft, was geen sprake. Laat staan dat één hunner een historische sensatie onderging, zoals Johan Huizinga dat onovertroffen onder woorden heeft gebracht, “die dronkenschap van een ogenblik, dat welhaast zintuiglijke contact met het verleden, waardoor ik zweef op de toppen van de geest”.¹ Om dat zien en beleven zal het toch moeten gaan bij geschiedenis. Puchinger zegt, en ik stem volledig met hem in: “De hoogste vorm van de beleving der geschiedenis is daarom de conversatie, stammend uit het verhaal dat ons tot nadenken stemt en doden tot leven wekt, al keren ze nooit weerom!”²

Deze overwegingen speelden een rol bij mijn nadenken over het ontbreken van verbeelding van het verleden bij studenten, in dit geval met betrekking tot de Verlichting. En toen viel mijn oog op *Het leesgezelschap van Diepenbeek* van Van Limburg Brouwer, dat in mijn boekenkast stond. Ik had het boek zelf pas gelezen toen ik al voor de klas stond. Na het lezen ervan dacht ik, wat mij betreft kunnen alle wetenschappelijke publicaties over de Verlichting in Nederland voortaan ongelezen blijven; het beste beeld van de Verlichting ontstaat door het lezen van de roman *Het leesgezelschap van Diepenbeek*.

Door het lezen van dit boek begreep ik voor het eerst werkelijk de binnenkant van de Nederlandse Verlichting. De Verlichting was geen dal vol historische knekels meer, maar kwam werkelijk tot leven door het verhaal van Petrus van Limburg Brouwer. Wat is de grote waarde van het verhaal? Naar mijn overtuiging worden slechts in het verhaal de diepe levensessenties ontsloten. Puchinger, zelf een verteller, wijst er op dat “doden opwekken” ten diepste beantwoordt aan ons verlangen.³ Dit verlangen hebben kinderen al. Een oom in de familie vertelde aan ons als kinderen vele verhalen. Over koeien bijvoorbeeld. Spannend en ontdekkend. Wat er allemaal niet gebeurde. Midden in het verhaal konden wij opeens vragen: “Oom, ’t is toch wel echt gebeurd”? Eigenlijk waren we kleine historici. Want de historicus praat altijd over “waar gebeurd”. Maar zonder “koeienverhalen” zal het niet gaan. Die koe uit

¹ Zie over het gebruik van het begrip ‘historische sensatie’ door J. Huizinga: Jo Tollebeek/Tom Verschaffel, *De vreugden van Houssaye. Apologie van de historische interesse* (Amsterdam 1992) 15-37.

² G. Puchinger, ‘Laat de geschiedenis weer boeiend worden’, *Kleio* 8 (1989) 22.

³ Id., p. 22. Een uitstekende verwoording van de belangrijkheid van het werkelijk tot *leven* komen van de historie, en de middelen die daarvoor aangewend moeten worden, vindt men in het “Woord vooraf” van: G. Puchinger, *Abraham Kuyper. De jonge Kuyper (1837-1867)* (Franeker 1987) 11-22.

het verleden, of dat nu Vondel, De Ruyter, Marx, Wendelmoed of Klaas is, speelt een grote rol.

Misschien kan het dienstbaar zijn nog een paar “koeienverhalen” te noemen. Voor mij kan geen geschiedenisboek over de Doleantie op tegen de roman van H.M. van Randwijk's *Een zoon begraaft zijn vader*. Ik kan genieten van een heel knappe sociaal economische uiteenzetting over de crisisjaren door vakhistorici. Maar in *Burgers in nood* van dezelfde Van Randwijk ontmoet ik mensen, een levenswerkelijkheid achter de feiten. Want de feiten zijn de feiten niet. Abel Herzberg heeft dat op onnavolgbare wijze verwoord toen hij sprak dat het de grootste leugen was, dat er in WO II 6 miljoen Joden vermoord waren. “Er is één Jood vermoord, en dat gebeurde 6 miljoen keer”. In het *Geuzenboek* van Louis Paul Boon ruik je de brandstapels, het zweet en hoor je het kreunen van de zieken en bezitlozen. In *Brandende harten* van Gera Kraan v.d. Burg komt de Afscheiding heel erg dichtbij, evenals het leed van slaven in *De negerhut van Oom Tom*.

Feit en fictie

Hiermee is natuurlijk niet alles gezegd. Uitstekende vertellers verstaan de kunst de lezers dichterbij het verleden te brengen en hen de ontmoeting met de vorige generaties werkelijk te doen beleven. Maar veel lezers zonder vakinhoudelijke kennis zullen veelal niet merken waar de feiten in zelfbedachte aanvullingen, ficties dus, overgaan. Weten schrijvers genoeg van de tijd en de personen die ze beschrijven? Het gaat romanschrijvers meestal niet om de feiten op zichzelf, maar om hun betekenis.

Een voorbeeld ter verduidelijking.⁴ Hoewel Simon Schama niet onder de romanschrijvers gerekend mag worden, kan zijn boek *Overvloed en Onbehagen* hierbij dienst doen. Hij begint deze bestseller met een hoofdstuk over het mysterie van het waterhuis: een cel in het Amsterdamse tuchthuis, die volliep met water tenzij de gevangene uit alle macht pompte om zijn leven te redden. Michael Pye heeft onder de titel *De waterkelder* een fascinerende roman geschreven die herinnert aan deze kelder onder het Amsterdamse Rasphuis.

Heeft zo'n cel echt bestaan. Misschien niet, waarschijnlijk niet. De les van Schama blijft hetzelfde. Nat zijn betekent gevangen zijn, lui en arm. Droog zijn betekent vrij zijn, ijverig en behaaglijk. De historicus zal zich terecht afvragen of het er werkelijk niet toe doet of zo'n cel echt heeft bestaan of niet? Belangrijker is, of genoemde les dwingend moet volgen uit feit of fictie van het waterhuis. Schama's gevolgtrekking rust niet op documenten of argumenten. Ze is visionair, niet wetenschappelijk. Schama heeft de werktuigen van de ambachtsman in de koffer gelaten, en onttrekt zich met al zijn visie en verbeelding aan de wetenschappelijke toetsing. Goede geschiedschrijving, zo betoogt prof. Van Deursen ontstaat uit de vereniging van visie en technisch vermogen, goed ambachtschap. Zijn inzicht moet iets aan onze kennis van het verleden toevoegen, en de constructies van de historicus moeten overeind blijven tegenover de professionele kritiek.⁵

⁴ Dit voorbeeld ontleen ik aan: A. Th. van Deursen, *De eeuw in ons hart* (Franeker 1991) 198-199.

⁵ Een uitstekende verkenning van het terrein van de geschiedschrijving biedt: *Geschiedenis als wetenschap. Een bundel oude en nieuwe essay's*, P.B.M. Blaas, red. (Den Haag 1979) In deze bundel vindt men een aantal bijdragen over het eigen karakter van de geschiedwetenschap, evenals in: H.W. von der Dunk, *De organisatie van het verleden. Over grenzen en mogelijkheden van historische kennis* (Bussum 1982). Een geheel eigen, maar fundamentele benadering van de wetenschappelijke geschiedschrijving biedt: Marc Bloch, *Pleidooi voor de geschiedenis of Geschiedenis als ambacht* (Nijmegen 1989).

Een eeuwenoude strijd

De historicus worstelt telkens met de vraag, wat hij wetenschappelijk kan verantwoorden. De romanschrijver heeft hier minder last van. Voor de romanschrijver heeft het mogelijke en het waarschijnlijke evenveel recht als het onomstotelijk gedocumenteerde. Hoeveel kennis hij ook heeft, hij zal zijn fantasie geen halt toeroepen, iets wat de historicus wel doet. Debatten over de overeenkomsten en verschillen tussen de historische roman en de geschiedschrijving draaien meestal om de oppositie tussen feit en fictie.

Toch is dit duel tussen de dichter (schrijver) en de historicus van betrekkelijk recente datum. De grote dichters uit de Oudheid en de Middeleeuwen waren ook in meerdere of mindere mate een geschiedschrijver, een filosoof, een schepper van mythologische verbeeldingen. Hella S. Haase toont aan dat pas in de loop van de achttiende eeuw zich een scheiding begint af te tekenen tussen die reeks van verschillende functies, die vóórdien geacht werden in de persoon van “de” schrijver verenigd te zijn.⁶ Het vak van de historicus werd tot in de negentiende eeuw half als literatuur beschouwd; hij zelf als een schrijver, met de musische inslag van de kunstenaar. De grote historici uit vroeger eeuwen dankten hun roem niet alleen aan de waarheid en betrouwbaarheid van hun mededelingen, maar venzeer aan hun literair meesterschap, of het nu Thucydides, Machiavelli, Gibbon, Michelet, Mommsen, of in onze eeuw nog Pirenne of Huizinga betreft.⁷ Sinds de tijd van Walter Scott (begin 19^e eeuw), die nog altijd geldt als de grondlegger van de historische roman, laait er van tijd tot tijd een competentiestrijd op tussen beide genres. Treffen deze beide genres elkaar in dit tijdschrift om in een definitief duel uit te maken wie er een hoger waarheidsgehalte heeft, de dichtkunst of de geschiedschrijving? Hoor ik reeds trompetgeschal klinken en trommels roffelen?

Wat mij betreft zal het zo’n vaart niet lopen, want ik ben van mening dat literatuur en geschiedschrijving juist dicht bij elkaar liggen, en dat (kleine) verschillen voortkomen uit een diverse werkwijze (methode), taakopvatting en doelstelling. Het verschillend taalgebruik tussen beide genres is misschien het meest opvallend.

Verwantschap en confrontatie

Zowel de historische roman als de moderne geschiedwetenschap zijn ontstaan in de hoogtijdagen van de Romantiek.⁸ Genoemde Walter Scott slaagde erin de historische roman tussen de roman en de historie te plaatsen. Diende de historicus zich vooral bezig te houden met het verzamelen en publiceren van bronnenmateriaal, de romanschrijver achtte hij bij uitstek geschikt om het verleden te evoceren. Om verschillende redenen kon de laatste “de gewone lezer” een gemakkelijker toegang bieden tot het verleden dan de historicus. Het alledaagse leven, vol met aanschouwelijke details betreffende de kleding, zeden, gewoonten, behuizing, architectuur en landschappelijke eigenaardigheden, gecombineerd met het geijkte liefde – met – hindernissen – scenario, bood de historische roman de lezer grotere identificatiemogelijkheden. Scott kende de historische roman een didactische functie toe door dit nieuwe genre te presenteren als een hulpmiddel ter verspreiding van historische kennis. Het was een meesterlijke greep. Hoewel tegenstanders volhielden dat de lezers bedolven werden onder een stortvloed van uiterlijke details, dat feiten en verzinsels elkaar niet verdragen, oefende Scott cs. veel invloed uit op negentiende eeuwse historici als Macauley, Michelet en Ranke.

⁶ Hella S. Haase, ‘De vierde macht. Tussen geschreven woord en drukpers’, *Spiegel Historiael* 11/12 (1996) 485-489.

⁷ Von der Dunk, *Organisatie*, 281.

⁸ In een themanummer over ‘de historische roman’, *Spiegel historiael* 11/12 (1996), geeft Lies Wesseling een aardig overzichtartikel over de verhouding tussen de geschiedschrijving en de literatuur door de eeuwen heen.

In het begin van de twintigste eeuw leek er alsnog een einde te komen aan de gelukkige combinatie tussen beide genres. De verwetenschappelijk van de geschiedschrijving resulteerde in strengere eisen aan het historische gehalte van de historische roman.⁹ Het viel critici gemakkelijker romanschrijvers op fouten te betrappen. Was de wedkamp in het voordeel van de historici beslecht? Zouden dichtkunst en historie voortaan hun eigen weg vervolgen zonder zich nog langer met elkaar te bemoeien?

Het is anders gegaan. Na WO II ontstond de zogenoemde metahistorische belangstelling in veel romans. De ervaring van het verleden heeft betekenis voor het heden. (Domplein in Utrecht). In veel moderne romans worden vragen gesteld als: wat beweegt iemand op zoek te gaan naar verloren tijd? Hoe kunnen we betekenis toekennen aan overblijfselen uit het verleden? Kunnen we het verleden nog achterhalen en welke rol speelt dat verleden in het heden? Maar niet alleen de letteren hebben de handschoen opgenomen. In het historische kamp zijn onder invloed van het narrativisme veel historici opnieuw in de buurt van de literatuur gekomen.¹⁰ In deze stroming wordt het belang van de verhaalvorm als middel om historische gegevens te ordenen en het van een betekenis te voorzien, benadrukt. Hiermee zijn beide rivalen weer bij elkaar in de ring geplaatst. Dat beide genres naar mijn smaak echter veel meer verwanten dan rivalen zijn, hoop ik duidelijk te maken door *Het leesgezelschap van Diepenbroek* nu nadrukkelijk aan de orde te stellen. De uitgebreide inleiding op dit boek zoals ik die hierboven heb gegeven, vindt zijn oorzaak in mijn behoefte de thematiek betreffende de verhouding tussen de historicus en de literator, van een beknopte historische context te voorzien.

Het leesgezelschap van Diepenbeek¹¹

In het najaar van 1847 verscheen de satirische roman *Het leesgezelschap van Diepenbeek* van Petrus van Limburg Brouwer. In dit naar mijn mening volkomen ten onrechte zo weinig bekend gebleven boek, wordt volgens de neerlandici Ruiters en Smulders in *Literatuur en Moderniteit*¹² de protestante cultuur van die tijd op de hak genomen. Daarin hebben ze gelijk. De spot van Van Limburg Brouwer is even raak als karikaturaal en polemisch. Toch zou ik geen boek uit de literatuurgeschiedenis weten te noemen, waarin het godsdienstig leven uit de tijd van de Groninger School, de bekendste vertegenwoordiging van de Verlichting in Nederland, beter naar het leven getekend wordt dan in dit boek.

Een historische roman in de eigenlijke zin van het woord is *Het leesgezelschap van Diepenbeek* niet. De schrijver leeft immers in de tijd zelf die hij beschrijft. Wanneer we het boek van Van Limburg Brouwer toch in het kader van de historische roman aan de orde stellen, doen we dat omdat de centrale thematiek van de historische roman en dit tijdsdocument (wat *Het leesgezelschap van Diepenbeek* namelijk in de eerste plaats is), hetzelfde is. Deze thematiek betreft in de eerste plaats de verhouding tussen feit en fictie, wanneer historie en verbeelding samensmelten. Maar niet minder gaat het in deze thematiek over de vraag of het wenselijk en verantwoord is, inspiratie uit deze genres te putten, ten behoeve van onze

⁹ Een heldere samenvatting van de verwetenschappelijking van de geschiedschrijving vindt men in: Herman Beliën en Gert Jan van Setten (red.): *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991). Meer specifiek voor de Nederlandse geschiedschrijving is: W.W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen 1983).

¹⁰ Over het narrativisme onder andere: F.R. Ankersmit: *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen* (Groningen 1986) 182-190.

¹¹ Ik heb gebruik gemaakt van de uitgave uit 1939, die door Jan de Vries verzorgd en van een inleiding voorzien werd.

¹² Frans Ruiters en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* (Amsterdam/Antwerpen 1996).

voorstelling van het verleden. Kan het boek van Van Limburg Brouwer als model fungeren voor ons vandaag?

Wat weten we over de schrijver van *Het leesgezelschap van Diepenbeek*? Jan de Vries, die de tekst in 1939 opnieuw uitgaf, voorzag deze editie van een uitgebreide inleiding, waaraan ik de belangrijkste biografische gegevens over de auteur ontleen. Petrus van Limburg Brouwer werd in 1795 te Dordrecht geboren, ging op zestienjarige leeftijd medicijnen studeren te Leiden, waar hij op éérentwintigjarige leeftijd promoveerde. Na een korte tijd huisarts geweest te zijn, ging hij klassieke letteren studeren, waarna hij opnieuw promoveerde op de uitbeelding van het Godsbestuur en de goddelijke rechtvaardigheid in Sophocles'drama's. Direct daarna werd hij hoogleraar in Luik, na de eerste schermutselingen die tot de dramatische scheiding met België zullen leiden, werd hij hoogleraar in de geschiedenis en de klassieke talen te Groningen. Zijn werkdrijf was onstuitbaar. Talloze wetenschappelijke publicaties over de zeden en de instellingen van de klassieke Oudheid van hem zien het licht. Deze studie van de Oudheid is volgens De Vries bij Van Limburg Brouwer een onderdeel van de studie van de "verstandelijke, zedelijke en godsdienstige beschaving des mensdoms". Een soort algemene cultuurgeschiedenis, zouden wij zeggen. Veel van zijn boeken worden in het Duits en Frans vertaald.

Toch was Van Limburg Brouwer alles behalve een studeerkamergeleerde. Hij nam volop deel aan het culturele en maatschappelijke leven van zijn tijd, waarover hij ook publiceerde. Een bekend voorbeeld hiervan is *De Synode der Zeven Wijzen. Een gesprek tussen twee Jesuïeten* uit 1845. Hierin worden bekende protestantse opinon-leaders zoals Van Hogendorp, Elout, (met op de achtergrond Groen van Prinsterer) op de korrel genomen. Eigenlijk is het één grote polemieek tegen het *Adres aan de Algemene Synode der Nederlandsch Hervormde Kerk* van Groen van Prinsterer cs., die hierin pleitten voor de handhaving van het gezag van de belijdenisgeschriften.

En dan verschijnt (twee weken na zijn overlijden en twee weken voor het verschijnen van Groens' *Ongeloof en Revolutie*) *Het leesgezelschap van Diepenbeek*. Aan dit boek heeft de schrijver zijn blijvende plaats in de Nederlandse letterkunde te danken. Het moet gelezen worden tegen de achtergrond van de godsdienstige ontwikkelingen (beroeringen is een beter woord) tussen 1830 en 1850. De tijd van de opkomst en ontwikkeling van de Groninger Richting, het Reveil en de Afscheiding. Een tijd vol van hartstochten, strijd en strijdschriften. Een interessantere tijd om te bestuderen en over te lezen lijkt me voor protestanten nauwelijks denkbaar.

Diepenbeek

Diepenbeek is een gefingeerd dorpje, ergens in het oosten van het land. Ds. Hamer heeft langer dan een halve eeuw Diepenbeek geleerd en gesticht. Wanneer hij overlijdt moet hij opgevolgd worden. Dat blijkt niet mee te vallen. Het boek van Van Limburg Brouwer gaat vooral over de opvolgingsstrijd die in Diepenbeek ontstaat over de te beroepen predikant. De oude dominee was een onomstreden figuur geweest, vaderlijk en orthodox. De roman maakt ons deelgenoot van het overleg en het gekuip rond deze benoeming. Een intrige die de auteur in staat stelt het hele spectrum van de protestantse geesteswereld uit zijn dagen op ironische wijze te schetsen en op trefzekere manier te beoordelen.

De auteur maakt voor zijn roman gebruik van een typerend tijdverschijnsel: het zogenaamde leesgezelschap, waaraan de late 18^e en begin 19^e eeuw zo rijk was, evenals vele genootschappen. Deze instituten waren de dragers van de Nederlandse Verlichtingsdenkbeelden. Deze leesgezelschappen, debatingclubs, hadden tot doel, het oordeel van de deelnemers tot ontwikkeling te brengen, zodat het doelmatig gebruikt kon worden. Het recht gebruik der rede zou de mens leren hoe hij gelukkig kon worden.

Het leesgezelschap van Diepenbeek ontwikkelt zich tot een theologisch dispuut, waar de kandidaten voor de predikantenvacature bediscussieerd moeten worden. De deelnemers zijn types. Zo is de burgemeester De Lange het type van de wel orthodoxe, maar op consensus en redelijkheid gerichte protestant. De timmerman, baas Hartman is het type van het farizees geloof van de kleine luiden, de mensen die met de Afscheiding mee zullen gaan, de dompers, femelaars en fijnen. De onderwijzer, meester Peperkamp, is een zeer orthodox man, die alleen op eigen voordeel uit is, ook al zal hij zonder dat zelf te merken, daardoor in het kamp van de Socinianen gedreven worden. Verder behoren er tot het gezelschap nog een paar ouderlingen en een diaken.

De eigenlijke hoofdpersoon is de rentenierende kapitein Van Berkel. Hij is wars van geestdrijverij, godsdienstig geredetwist en scherpshijperij. Van Berkel is de partij van het verstand tegen de domheid (baas Hartman), de man van de vrije en onbevooroordeelde rede, tegenover de formulierknechten, de evangelische en welmenende christelijke gezindheid tegenover de tirannie van het leergezag.

Inhoud van het boek

Waar houdt dit leesgezelschap zich dan concreet mee bezig? Wel, om straks met één oogopslag te kunnen zien, of er met het benoemen van de nieuwe dominee niets mis kan gaan, besluit men de Formulieren van Enigheid naar de letter te gaan bestuderen, zodat men bij het horen van een proponent of een preek, weet waarop men zal hebben te letten. Ook besluit men de schoolboekjes te toetsen aan deze formulieren.

Naarmate het gezelschap zich meer en meer verdiept in de tekst van de Formulieren, raakt het meer en meer verdeeld. Het theologisch dispuut wordt afgewisseld met het horen van de preken van de proponenten, die vervolgens op de genoemde criteria van de formulieren beoordeeld moeten worden. Op humoristische wijze laat de auteur weten hoe belangrijk het stemgeluid van de aanstaande predikant is. Tijdens de preek zet men de deur van de kerk open en plaats op het kerkhof stokjes in de grond tot de plaats waar het stemgeluid reikt. Twee van de drie kandidaten zijn orthodox, de derde is een zogenaamde Groninger.

Vooraf de formulieren (belijdenisgeschriften) moeten het ontgelden. Van Limburg Brouwer schetst de negentiende eeuw heel scherp op dit punt en laat er geen twijfel over ontstaan waar zijn sympathie ligt. De kapitein is het type van de verdraagzame en humane gelovige van zijn tijd. “Ach, waarom zou men met de catechismus in de hand, elkeen met de krachtige en veelvermogende scheldnamen van ketter, Pelagiaan of Sociniaan zoeken te verpletteren, die ook maar een tittel of jota van de leer der Dordtse vaders durft af te wijken. Het komt op een heel eenvoudig geloof aan, en de grootste bedreiging voor de zuivere leer is het onophoudelijk navorsen en uitpluizen ervan.”

Tijdens een vergadering van het leesgezelschap komt de meester met het catechisatie boekje van Hellenbroek op de proppen. Triomfantelijk roept hij uit dat hierin de quintessens van de ware gereformeerde leer zit. Maar baas Hartman heeft er bezwaren tegen omdat het voor eenvoudigen bedoeld is, en in alle zwakheid en struikeling, zijn wij toch echt geen kinderen en eenvoudig zijn we al helemaal niet. Als met de stemming – om Hellenbroek wel of niet te gebuiken – blijkt dat een grote meerderheid voor is, de meesten van het gezelschap willen naar huis, roept de kapitein: “Lang leve Hellenbroek! Kom aan mannen, nog een glaasje op de valreep, op de gezondheid van Hellenbroek”.

De kapitein laat bij volgende zittingen weten dat Hellenbroek en de belijdenisgeschriften op bijna elke bladzijde ingaan tegen het gezond mensenverstand. “Gewisselijk zal ieder die tellen kan, het nooit toestemmen dat één zoveel is als drie, en drie zoveel is als één. Iemand die een greintje gezond mensenverstand heeft, zal het voor de meest ongerijmde

stelling houden dat God de ene mens verkiest, en de andere die even zondig is, zonder dat hij er zelf iets over te vertellen en te willen heeft, door eigen schuld verwerpt. Het is een verschrikkelijke leer, die zegt dat God bepaalt dat ik rechts ga. Dan ga ik zelf, omdat ik dat wil. Een Pelagiaan, een Pelagiaan roept baas Hartman kreunend uit. De kapitein laat zich echter niet door beperkte figuren als baas Hartman de les lezen. Wat roept hij uit; Adam zonden mij toerekenen, ik heb genoeg aan die van mezelf. Als baas Hartman en de meester dan boos worden, repliceert de kapitein dat God verordineert heeft dat ze boos worden. Wanneer een voorstander van de meest orthodoxe kandidaat overspel wil plegen met een aanhanger van de Groningse proponent, verdedigt de orthodoxe zich met het leerstuk, waarin gesteld wordt dat er geen afval der heiligen is.

Tijdsdocument

Op buitengewoon komische, hier en daar satirische wijze, tekent Van Limburg Brouwer de richtingenstrijd tussen verlichte en orthodoxe protestanten. De schrijver slaagt erin een leven beeld op te roepen van verlichtingsdenken dat diep de kerk ingedrongen was. Door het lezen van dit boek licht de grote invloed van de Groninger Richting op, met name de leer van de erfzonde, de Drie-eenheid, de predestinatie en de godheid van Christus worden op losse schroeven gezet.

De Verlichting in Nederland was niet anti-christelijk, maar wel anti-Dordts en anti-gereformeerd. Rond 1840 had dit redelijke christendom over nagenoeg de hele linie gezegevierd. Dat is ook de boodschap van Van Limburg Brouwer: de toekomst is aan het vooruitgangsgeloof, de tirannie van kleine luiden zoals Hartman heeft zijn langste tijd gehad, het domme godsdienstige plebs zou door onderwijs opgevoed moeten worden en straks gaan geloven zonder de rede te kort te doen. Het is voor mij een wonder dat uit deze, in gereformeerd zin, zo verrotte bodem van de Hervormde Kerk, in de tweede helft van de negentiende eeuw zo veel geestelijke vitaliteit voortkomt.

De kerkhistoricus Jelle Bosma heeft in zijn indrukwekkende en zeer uitvoerige studie *Woorden van gezond verstand*, onderzocht wat de invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken (meer dan 6000) van 1750 tot 1800 geweest is.¹³ Wat hij in deze studie aantoont, tekent Van Limburg Brouwer in zijn roman. De verlichte predikanten streefden een verzoening na tussen geloof en openbaring. De fysico-theologie (in de roman laat Van Limburg Brouwer één van de kandidaten in zijn proefpreek uitvoerig uitweiden over het decimale stelsel) leidde tot een versmelting van geloof en rede. Het cultuurprotestantisme van de negentiende eeuw (door Van Limburg Brouwer zo raak getekend) heeft in veel opzichten aansluiting gezocht bij de Verlichting, als gevolg waarvan een vrijzinnig christendom ontstaan is, waarin de plaats van de belijdenisgeschriften voortaan ingenomen werd door die van de tolerantie.

Een reactie op dit geestesklimaat is de opkomst en groei van de antirevolutionaire beweging. Dit wordt door Van Limburg Brouwer niet meer beschreven. Zijn boek eindigt met het vertrek van baas Hartman naar Amerika. Vele orthodoxe gelovigen, veelal van eenvoudige afkomst, gaan uit onvrede met het verlicht-theologische klimaat hier naar toe.

Context van de tijd

In dit artikel noemde ik reeds het boek van Ruiters en Smulders *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Historici kunnen met deze publicatie hun winst doen. De auteurs plaatsen in deze onorthodoxe literatuurgeschiedenis de lotgevallen van de Nederlandse litera-

¹³ Jelle Bosma, *Woorden van gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800* (Nieuwkoop 1997).

tuur tegen de achtergrond van de culturele, sociale en politieke veranderingen die de periode 1840-1990 heeft voortgebracht. De literaire polemiek, die *Het leesgezelschap van Diepenbeek* ook is, wint aan historisch gewicht doordat de roman nadrukkelijk geplaatst wordt in de context van de sociale, economische en culturele veranderingen van die tijd. Deze historische context doet niet alleen dienst als couleur locale, maar is een beeld van de moderne tijd. Zowel politiek als economisch werd Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw een eenheid. Vooral de elite in Diepenbeek ondergaat de invloed van de nieuwe, centraliserende krachten in de jonge natie.

Met name het onderwijs stond in dienst van een nieuwe visie op staat en maatschappij: het onderwijs moet de massa verheffen tot een hoger niveau van beschaving. Daarom is de figuur van meester Peperkamp zo'n sterke creatie in de roman van Van Limburg Brouwer. Wanneer het leesgezelschap (in dit geval de kapitein en de pastoor van het dorp) de schoolboekjes aan een kritisch onderzoek onderwerpen, blijken deze vol te staan met kinderen die goede en reine hartjes hebben. De kapitein onderkent dat nauwelijks, vindt het allemaal best, en is zo de tolk van de gedachte dat het onderwijs openbaar en neutraal van karakter dient te zijn. In werkelijkheid kiest het onderwijs wel partij, (het gaat om de vorming van kundige en deugdzame burgers) al zal het zich altijd neutraal blijven noemen. Deze nieuwe (moderne) mentaliteit heeft diep ingrijpende gevolgen gehad. Alleen tegen deze achtergrond kan de Schoolstrijd die in de negentiende eeuw gevoerd is, verstaan worden.¹⁴

Beoordeling

Aan het eind van deze lezing kom ik terug bij waar ik begonnen ben. De verhouding tussen geschiedenis en verbeelding. Wie over geschiedenis schrijft moet over creatieve vaardigheden beschikken en wie een historische roman schrijft moet een gedegen feitenkennis hebben. Naar mijn overtuiging moeten beide genres het verleden levend maken. Wie heeft het copyright op de reconstructie en de verbeelding van het verleden? Ik denk dat het zo is, dat goede romanschrijvers en degelijke historici een toegang tot het verleden voor een verschillend publiek mogelijk maken. Dit moet door de lezer onderscheiden worden, naast een aantal andere zaken.

De romans *De virtuoos* en *Het oog van de engel* van respectievelijk Margriet de Moor en Nelleke Noordervliet zijn historische romans die de achttiende eeuw verbeelden. Ze tonen aan dat er eigenlijk na alle offers die er in de naam van de rede worden geëist en gebracht, niets is veranderd. Hiermee geven ze vanuit een eigen interpretatiekader een denkwijze in en een visie op de achttiende eeuw tijd weer. De historici die de achttiende eeuw tot onderzoeks-terrein hebben komen vanuit hun interpretatiekader met een andere werkwijze en andere middelen tot het beeld van de achttiende eeuw als een overgangstijd van het oude naar het nieuwe.

Is dit een tegenstelling? Ik vind van niet. Hét beeld bestaat niet, beelden bestaan wel. Laat de historicus goede historische romans lezen, laat de romanschrijver veel bronnen lezen. Onder welke categorie u ook valt, die van historicus of schrijver, (of lezer van historische studies of historische romans), wat u vooral moet doen, is het lezen van *Het leesgezelschap van Diepenbeek*, indien dit nog niet is gebeurd. Ik wens u daarbij evenveel leesgenot als ik zelf ervaren heb.

© Ton van der Schans / Transparant (1999) €K

---

¹⁴ Heel informatief over de relatie tussen het Verlichtingsdenken en het ontstaan van de Schoolstrijd en de politieke partijen in de negentiende eeuw is de publicatie van A. Th. van Deursen, *De Bataafse Revolutie (1795-1995)* (Apeldoorn 1995) 40-48.